

הרב נחום אליעזר רבינוביץ

ראש הישיבה

לשון ערומים

הבחנת הרמב"ם באופיים הלשוני של מקורותיו

- א. פתיחה
- ב. בענין נר חנוכה
- ג. בלע מצה ומרור
- ד. מנינא פרסאה

א. פתיחה

כאשר עלה במחשבה לפני רבנו הגדול לחבר "קובץ שיכלול את כל דיני התורה ומעשיה" (הקדמה לספר המצוות), הקדיש תשומת לב מיוחדת לשאלה באיזו שפה לחבר את הספר. שלא כרוב המחברים שקדמוהו, פיתח רבנו רגישות לדקויות הלשון, ותלה חשיבות יתרה בעניינים לשוניים עד שבתארו את תכנית הספר המיועד פתח דבריו בדיון על השפה שבה יכתוב (שם):

ראיתי לנכון שלא אחברנו בלשון כתבי הקדש, כיון שאותו הלשון המקודש מצומצם בשבילנו היום להשלים בו כל עניני הדינים. גם לא אחברנו בלשון התלמוד, כיון שאין מבינים אותו היום מבני עמנו אלא יחידים, וישארו מלים רבות שהן קשות אפילו לבקיאים בתלמוד. אלא אחברנו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב בני אדם.

בעיית הלשון העסיקה את רבנו רבות, עד שגם בהקדמה לספר משנה תורה חזר והדגיש:

דרך התלמוד... עמוקה דרכו עד למאד. ועוד שהוא בלשון ארמי מעורב עם לשונות אחרות... אין אדם מכיר אותה לשון עד שמלמדין אותו.

בכך רמז לנו רבנו שכדי לעמוד על מטמוניותיו, צריך הקורא המחפש את מקורות פסיקתו, להיות ער לחילופי משמעויות העולות מזיהוי מונחים בשפות שונות. בחושו החד הבחין רבנו בין מקורות בארמית לבין אלה הכתובים עברית או לשון המשנה, ויש אשר הבחנה זו יש לה

השלכות ונפקותות לדין.

כדי להמחיש דבר זה אציין דוגמאות של הלכות שנחלקו בהן ראשונים אחרים על רבנו, ובקל יש להווכח שהמחלוקת נובעת מהבנה שונה במקורות בגלל גישה שונה לבעיית הלשון.

ב. בענין נר חנוכה

בשבת כא, ב הובאה ברייתא:

תנו רבנן: מצות נר חנוכה איש וביתו; והמהדרין - נר לכל אחד ואחד; והמהדרין מן המהדרין - בית שמאי אומרים, יום ראשון מדליק שמנה, מכאן ואילך פוחת והולך; ובית הלל אומרים, יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך.

רש"י ז"ל מפרש:

נר איש וביתו - נר אחד בכל לילה; ואיש וכל בני ביתו סגי להו בנר אחד. **והמהדרין** - אחר המצוות עושין נר אחד בכל לילה - לכל אחד ואחד מבני הבית.

התוספות מתקשים לפרש על מי מוסבת מחלוקתם של בית הלל ובית שמאי, ומסיקים בשם ר"י:

דבית שמאי ובית הלל לא קיימי אלא אנר איש וביתו... דאיכא היכרא כשמוסיף והולך או מחסר שהוא כנגד ימים הנכנסים או היוצאים. אבל אם עושה נר לכל אחד, אפילו יוסיף מכאן ואילך, ליכא היכרא, שיסברו שכך יש בני אדם בבית.

אולם אם כך הוא למה נקראו הללו "מהדרין מן המהדרין"? יתכן שהם מהדרין יותר, אבל לפי התוספות מדובר על שני סוגי מהדרין, ואין חברי הקבוצה האחת נמנים בשנייה. אבל מן הביטוי "מהדרין מן המהדרין", משמע, שמתוך קבוצת המהדרין ניכרת קבוצה שחבריה הם מהדרין יותר. ברם לרש"י יש ליישב קושיית התוספות, שהרי ניתן לפרש שכל אחד ואחד מבני הבית הם מהדרין אחר המצוות, ולפיכך כל אחד ואחד מדליק את שלו במקום מיוחד לעצמו, וממילא יתכן שבין המהדרין הללו ימצאו מהדרין מן המהדרין שכל אחד ואחד מדליק מספר נרות כנגד הימים הנכנסים או היוצאים (וכך פסק הרמ"א או"ח תרעא, ג). ברם פירוש זה לא יתכן לאמרו ברמב"ם שפסק בהלכות מגלה וחנוכה ד, א:

כמה נירות הוא מדליק בחנוכה? מצוטה שיהיה כל בית ובית מדליק נר אחד, בין שהיו אנשי הבית מרובין בין שלא היה בו אלא אדם אחד. **והמהדר את המצוה מדליק נירות כמניין אנשי הבית**, נר לכל אחד ואחד, בין אנשים בין נשים. והמהדר יתר על זה ועושה מצוה מן המובחר מדליק נר לכל אחד ואחד בלילה הראשון, ומוסיף והולך בכל לילה ולילה אחד. כיצד? הרי שהיו אנשי הבית עשרה - בלילה הראשון מדליק עשרה נירות, ובליל שני עשרים, ובליל שלישי שלשים, עד שנמצא מדליק בליל שמיני שמונים.

הרי שפתיו ברור מללו שרק אחד מדליק, ועליו מדובר שהוא מהדר או שהוא מהדר יתר. על כרחך שלדעתו אין צורך שיהא היכר כמה לילות נכנסו או יצאו, אלא העיקר למהדרין מן המהדרין הוא שיהא הריבוי כנגד הימים היוצאים או הנכנסים. ונראה טעמו, שבכל אופן, גם אם נעשה כדעת התוספות, אין אפשרות להיכר כמה לילות כבר עברו, כיון שיש מדליקים כמספר אנשי הבית ויש מדליקים כמנין הלילות, והרואה לא ידע אם כך הוא מספר בני ביתו או כך הוא מנין הלילות.¹

מהו יסוד המחלוקת בין רש"י לרמב"ם? ראינו שרש"י ז"ל מפרש **"והמהדרין - אחר המצוות"**. זאת אומרת, לדעתו התיבה **מהדרין** היא ארמית, ופירושה: מחזרין - כלומר, מחזרין אחר המצוות. וכיון שכל אחד ואחד מחזר אחר המצוות, רוצה כל אחד להדליק לעצמו, ואינו מסתפק בנר שהדליק בעל הבית. אבל רבנו מבחין בין ברייתא הכתובה בלשון משנה, דהיינו עברית, לבין הדיון בגמרא שהוא בארמית. לפיכך לא ניתן לפרש **מהדרין** כמו שפירש רש"י, אלא הפירוש הוא מלשון **"הדר"** ויופי, כלומר, בלשונו של רבנו - **"המהדר את המצוה"**. לפיכך האריך רבנו במתק לשונו להשמיענו את הפירוש הנכון בעברית.² מעתה נמצא שיתכן גם **"מהדר יתר על זה ועושה מצוה מן המובחר"** - כלומר, הוא מוסיף הידור על ההידור הראשון, ולא רק שמדליק כמספר אנשי ביתו אלא מדליק כנגד כל אחד ואחד כמנין הלילות. נמצא שהמהדרין מן המהדרין הם מתוך קבוצת המהדרין, כפשוטו.

ג. בלע מצה ומרור

יש להביא גם דוגמא בכיוון ההפוך.

למדנו בפסחים קטו, ב:

1. ונראה שזהו הטעם של **"מנהג פשוט"** שכתבו רבנו בהמשך, שכל אחד ואחד בבית מדליק במקום נפרד כמנין הלילות, והוא אף מנהגנו, ובכך יש היכר גם למספר בני הבית וגם למנין הלילות. ועיין מה שכתבתי בזה בספרי **"מלומדי מלחמה"**, מעלה אדומים ה'תשנ"ג, עמודים 230-231.
2. וכן הוא גם בפירוש ר"ח כאן: **"פירוש המהדרין - מהדרי מצוות. כדאמרינן (בבא קמא ט, ב): ולהידור מצוה עד שליש במצוה"**.

אמר רבא: בלע מצה - יצא; בלע מרור - יצא; בלע מצה ומרור - ידי מצה יצא, ידי מרור לא יצא.

זאת היא גירסת רש"י, ואף רבנו גרס כך שהרי העתיק כך בהלכות חמץ ומצה ו, ב:

בלע מצה - יצא; בלע מרור - יצא³; בלע מצה ומרור כאחד - ידי מצה יצא, ידי מרור לא יצא, **שהמרור כטפלה למצה**.

את הפיסקה האחרונה "שהמרור כטפלה למצה" הוסיף רבנו לכאורה מדעתו, ויש שואלים, מניין לו זאת? ועוד מקשים מן הסוגיה בפסחים קטו, א:

אמר רבינא, אמר לי רב משרשיא בריה דרב נתן, הכי אמר הלל משמיה דגמרא: לא ניכרוך איניש מצה ומרור בהדי הדדי וניכול, משום דסבירא לן מצה בזמן הזה דאורייתא ומרור דרבנן, ואתי מרור דרבנן ומבטיל ליה למצה דאורייתא. ואפילו למאן דאמר מצות אין מבטלות זו את זו - הני מילי דאורייתא בדאורייתא או דרבנן בדרבנן; אבל דאורייתא ודרבנן - אתי דרבנן ומבטיל ליה לדאורייתא.

ברוב כת"י כתוב: "ואתי מרור דרבנן **ומבטל לה** למצה דאורייתא". וכך גם מעתיקים התוספות (ד"ה אתי) ומסבירים:

אתי מרור דרבנן ומבטל למצה דאורייתא - וכל שכן דאי לא הוי מרור אפילו מדרבנן דמבטל להמצה... והא דשרי בהקומץ (מנחות כג, ב) מצה מתובלת, לא אתו בשמים ומבטלו למצה - דאין מן הבשמים כי אם דבר מועט.

היוצא מדבריהם הוא, שהם הבינו שטעם המרור מתגבר על טעמה של המצה ומבטלו, ונמצא כאילו המצה עצמה מבוטלת. מעתה לכאורה, נמצא דין זה סותר לנאמר בעמוד הבא שהבולע מצה ומרור - ידי מצה יצא. והרי רבינא מסביר שהמרור מבטל למצות מצה ואינו יוצא ידי מצה! תירוצים שונים נאמרו לתרץ סתירה זו, ואפילו שינויי גירסה הוצעו. ברם כל אלה לא יועילו לרבנו, הואיל והוא השמיט לגמרי את דינו של רבינא, על אף שהרי"ף הביאו. והרי גם זו היא תמיהה שרבנו יחלוק על רבו הרי"ף, וידחה מהלכה סוגיה שהרי"ף מעתיקה.

ברם סוגיה זו של רבינא קשה מכמה פנים, ובעיקר בענין מהות הביטול, כאשר כבר עמד על כך בחידושי רבינו דוד ועוד. ולולא מסתפינא הייתי אומר שכל הקושיות נובעות מחילופי קריאה קלים. ראינו שהתוספות גורסים: "מרור מבטל למצה" - כלומר הם מבינים שיש כאן פועל בעברית בבנין פיעל, והוא פועל יוצא. זאת אומרת, המרור מבטל (= מכלה) את

3. כך הגרסה בכתה"י וברוב הדפוסים הישנים, אך בנדפס: 'לא יצא'.

המצה כאילו אין כאן עוד מצה, כדין הרוב המאבד את המיעוט, ונמצא שאינו מקיים עוד מצוות מצה (יתכן גם לקרוא בארמית בבנין הכבד, אבל לא נראה כך מהתוספות).

אבל נראה שלדעת רבנו, כיון שמדובר בסוגיה שהיא בארמית, יש לקרוא כאן צורת המקור של פועל בארמית בבנין הקל, והוא פועל עומד: "אתי מרור דרבנן ומבטל לה למצה" - כלומר, המרור שהוא מדרבנן בטל הוא לגבי המצה, ונמצא המרור כמי שאינו. דוגמאות למבנה דקדוקי כזה מצאנו במקומות נוספים, כגון (ירושלמי חלה א, ו): "אתי מיסב לידוי", או (ירושלמי חגיגה ג, א): "מי אתי מיזל לון", ועוד.

ברם עדיין טעון ביאור מדוע באמת בטל המרור לגבי המצה? אי אפשר לומר שמדובר כאן ברוב ומיעוט, שהרי מיעוט הניכר במקומו אינו בטל! בתוספת שהוסיף בדבריו על לשון הגמרא פירש לנו רבנו⁴, כי אין מדובר פה על ביטול ברוב שהרי ביטול כזה אינו שייך, אלא שכאן מדובר על ביטול מסוג אחר, שמצינו טפל בטל לגבי העיקר. למשל: "זה כלל בברכות: כל שהוא עיקר ועמו טפילה - מברך על העיקר ופוסט את הטפילה, בין שהיתה הטפילה מעורבת עם העיקר, בין שלא היתה מעורבת" (הלכות ברכות ג, ה).

נמצא שבאמת שתי הסוגיות עולות בקנה אחד. הבולע מצה ומרור כאחד - ידי מצה יצא, ידי מרור לא יצא. הטעם מפורש על ידי רבינא מפני שהמרור בטל הוא לגבי המצה, וכדי שלא נטעה במשמעות הביטול, העתיק רבנו דבר זה ושינה לכתוב: **שהמרור כטפלה למצה**. נמצא שלא רק שלא השמיט רבנו דינו של רבינא אלא אדרבה הביאו ופירשו די הצורך. שתי הסוגיות משלימות זו את זו והאחת מפרשת את השנייה, ורבנו מבאר את שתיהן כאחת.

הדוגמאות הללו מספיקות להוכיח שצריך הקורא להיות ער לזהות את שפת המקור ממנו שאב רבנו את דינו. השם לב לחשיבות זיהוי זה, יוכל בקל להבין את טעמו של רבנו בכל מקום שישנם ביטויים דומים בעלי משמעות שונה בעברית ובארמית. אולם יש סוג אחר של קשיים ברמב"ם, שאין הפתרון להם כה פשוט, ואף הם מקורם בהתעלמות מרגישותו של רבנו לבעיות לשוניות.

ד. מנינא פרסאה

למדנו בבכורות ס, א שנחלקו אמוראים בענין מעשר בהמה:

4. ראה ספרי עיונים במשנתו של הרמב"ם (עמודים לב-לה) שם ביארתי, שכך היא דרכו של רבנו כאשר יש קושי בהבנת הטעם המוזכר בגמרא - הוא סומך על הקורא החכם שידע את המבואר בגמרא והוא מוסיף ביאור קצר שבשילוב עם הטעם בגמרא מסביר את הענין.

רב מארי אמר: למנין שלו הוא קדוש (מנין עשרה שהוא מונה הוא קדוש, ואם יצאו זוגות זוגות ומנאם כך, הזוג הראשון קראו אחד, הזוג השני קראו שנים וכו', הזוג שמנאו עשירי - שניהם קדושים); רב כהנא אמר: למנין בהמות הוא קדוש (דלא אזלין בתר מנין שלו, אלא כשמנה חמשה זוגות בהמות, שהם עשר בהמות, הוי מיד האחרון שבזוג החמישי מעשר)...
 תא שמע: מנאן למפרע (שלראשון קרא עשרה, לשני תשעה וכו' עד שלעשירי קראו אחד) - עשירי שבמנין הוא קדוש. בשלמא למאן דאמר למנין בהמות הוא קדוש שפיר (שהרי עשירי הוא), אלא למאן דאמר למנין שלו הוא קדוש - עשירי? חד קרי ליה! אמר רבא, הואיל ואיתיה במנינא פרסאה דקרו לעשרה חד.

ופסק רבנו בהלכות בכורות ח, ה כרב מארי:

התחיל למנות ויצא תחלה שנים, שהן ראשון ושני, הרי זה מונה הכל זוג זוג ומקדש זוג עשירי; וכן אם מְנַיֵן שלשה שלשה בכל פעם ופעם, או חמשה חמשה, - מקדש הכת העשירית.

אבל להלן שם (הלכה ז) כתב:

מְנַיֵן למפרע, כגון שיצא ראשון ואמר עשרה, ויצא שני ואמר תשעה, עד שיצא העשירי ומנה אחד - הרי זה קדוש, **שהעשירי מאליו יתקדש**.

לכאורה דבריו תמוהים מאד. הרי בגמרא מסביר רבא למאן דאמר למנין שלו הוא קדוש, שהמונה למפרע קדוש בגלל שהוא קראו "חד" ובלשון פרסי עשרה = חד. לא רק שרבנו התעלם מדברי רבא אלא שהוא מספק לנו טעם חדש משלו "שהעשירי מאליו יתקדש!" (ראה רש"י בהגהותיו על הגמרא שם, ועוד).
 אולם הרואה יראה, שסוגיית הגמרא עצמה טעונה ביאור. וכי משום שיש איזו שפה בעולם שהתיבה "חד" משמעה עשרה, נאמר שהוא מנה על נכון, והלא הוא אינו מכיר לשון פרסי ולא לכך נתכוון? ועוד האם דין הברייתא מוגבל אך ורק למי שמנה בלשון ארמי ואמר על העשירי "חד", אבל אם מנה למפרע ביוונית, באנגלית או בצרפתית לא יהיה הדין כך? ואם הברייתא לא ביארה, איך זה שרבנו לא חש לבאר מגבלה זו? ועוד, הרי רבנו העתיק הלכה זו שקרא לעשירי "אחד", ואם "חד" הוא עשרה בלשון פרסי, מניין שגם "אחד" משמע עשרה? והאחרון הכביד, שהחוקרים הבקיאים בלשונות עמדו על כך, שבלשון פרסי אין התיבה "חד" משמעה עשרה, אלא עשרה בלשון פרס הוא "דח" (ראה ערוך השלם ערך חד (1) ובתוספות הערוך השלם ערך חד (1) כתב שנתחלפו לשון ארמי "חד" בלשון פרסי "דח". והוא תמוה).

כבר ביארתי בספרי "הדר איתמר" (ירושלים תשל"ב, עמוד רטז) שלדעת רבנו "מנינא פרסאה" אינו ענין ללשון פרסי. בין אם ידע רבנו שבפרסית אין "חד" עשרה בין אם לאו, ברור שאין כך הפירוש בגמרא. אלא שישנם שני אופנים במנין. יש שמתחיל מאחד ומוסיף, וזה מתאים לכל מספר שרוצה למנות. אבל כאשר מדובר על מספר של סכום ידוע מראש, יש ומונה 'עוד כך וכך עד הסכום המיועד'. וכגון שמצינו גבי חנוכה (שבת כא, ב) כנגד הימים הנכנסים וכנגד הימים היוצאים. כאשר אדם פורס ככר גדולה ויש לפניו עשרה אוכלים, יתכן להתחיל כך: הוא אומר 'עשר' וחותרך פרוסה אחת, שוב אומר 'תשע' וחותרך פרוסה שנייה, וכן הלאה עד שמגיע לפרוסה האחרונה ואומר 'אחת'. זאת אומרת, המונח "מנינא פרסאה" יסודו בשורש **פרס** בארמית מקראית (דניאל ה, כה-כח): "מנא מנא תקל ופרסין... פרס פריסת מלכותך". הרי מנין, שקילה ופריסה. מעתה נמצא שכל שאדם המונה ממספר גדול ולמטה הרי הוא פורס וחותרך מן הסכום הכולל עד שיורד לאחד. ובימינו נתפרסמה שיטת ספירה זו בהקשר לשיגור טילים ולוויינים, ואנו קוראים לה "ספירה לאחור" והיא היא "מנין למפרע" או "מנינא פרסאה".

רבא משמיענו שאין צריך דווקא מנין רגיל אלא כל שיש כאן ספירה מובנת ומקובלת, הרי זה מספיק. לפיכך אף מנינא פרסאה מנין הוא, ואין הבדל אם מנה למפרע בארמית או ביוונית או בפרסית - כל שְמנה ספירה כזאת הרי זה מנין שלו והעשירי קדוש. אלא שעדיין יש לשאול: שמא בכל זאת צריך שיקרא **שם עשרה** על העשירי? והלא במנין למפרע נמצא שקרא **שם** על העשירי - **אחד**, ודווקא על הראשון או האחד עשר קורא שם עשרה! והלא הטועה וקרא לאחד עשר עשירי אף הוא קדוש (משנה; וברמב"ם שם, הלכה א), ולמה כאן אין אומרים כך?

לפיכך משמיענו רבנו שאין כאן טעות כלל, וכשקורא לראשון או לאחד עשר בשם עשרה אינו קדוש בכך, שהרי ספירה אמיתית יש כאן, והוא יודע שאינו העשירי, ולא לכך נתכוון. ואף שקרא לעשירי אחד אין בכך עקירת שם עשירי, כי היות שהספירה היא ספירה מובנת ומקובלת, אפילו שתק בעשירי הרי הוא קדוש מאליו, כיון שבא אחר מנין תשעה. וזהו שמטעים רבנו: "**שהעשירי מאליו יתקדש**". האריך רבנו בדיבורו לתאר לנו בפרוטרוט איך נעשית הספירה למפרע, וכיון שברור הוא שזאת היא פעולת מנין מקובלת ורגילה בהקשרים שונים, אין צורך להזכיר שרבא קרא לספירה כזאת "מנינא פרסאה", כי אין בזה שום תועלת.⁵

דומני שהדוגמאות הנ"ל מספיקות להאיר פן חשוב בדרכו של רבנו שהקפיד מאד על דיוק הלשון, ובכך הורה לנו איך לבחור לשון ערומים ושפתיו יענו תורת אמת.

5. וכדרך שבהערה הקודמת, ועיין שם בהמשך, עמודים לז-סו.